

Eva Trivunović
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik
Frana Ramovša
eva.trivunovic@zrc-sazu.si

Slavistična revija 72/4 (2024): 331–350
UDK 811.163.6'373.7"15/18":81'374
DOI 10.57589/srl.v72i4.4222
Tip 1.01

Alenka Jelovšek
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik
Frana Ramovša
alenka.jelovsek@zrc-sazu.si

Kontinuiteta frazeološkega gradiva nebiblijskega izvora v slovenskem knjižnem jeziku od srede 16. do konca 19. stoletja

V prispevku je predstavljena (dis)kontinuiteta frazeološkega gradiva, ki so ga v slovenski knjižni jezik v 16. stoletju uvajali protestantski pisci s prevajanjem nebiblijskih besedil. Analiza različnih slovarskih in besedilnih virov je pokazala, da se večina teh frazemov v slovenskem knjižnem jeziku naslednjih obdobj ni ohranila. Tudi ob pojavljanju podobnih frazemov tako v slovarskih kot v besedilnih virih je pogosto bolj verjetno, da je prihajalo do prepisovanja iz starejših virov ali vsakokratnih ponovnih prevodov istih izvorno nemških in redkeje latinskih frazemov, kot da so bili frazemi dejansko živi v rabi.¹

Ključne besede: slovenski knjižni jezik, diahrona frazeologija, starejši slovarji, zgodovinski slovarji

Continuity of Phraseological Material of Non-Biblical Origin in the Slovenian Literary Language from the Mid-16th Century to the End of the 19th Century

This article discusses the (dis)continuity of phraseological material introduced into the Slovenian literary language in the 16th century by Protestant writers translating non-Biblical texts. The analysis of various dictionary and text sources reveals that the majority of these phraseological units did not survive in the Slovenian literary language of the following periods. Even when similar phraseological units appear in both dictionary and text sources, it is often more likely that they have been copied from older sources or re-translated each time, rather than the phraseological units were actually in use at that time in the Slovenian literary language.

Keywords: Slovenian literary language, diachronic phraseology, older dictionaries, historical dictionaries

1 Uvod

Za frazeološko gradivo v različnih jezikih pogosto velja, da ga je lahko velik del prevzetega iz različnih tujih jezikov (Andersen 2020: 366) – bodisi prek neposrednega jezikovnega stika govorcev (prevzemanje frazemov je pogosto ad hoc proces v govorjenem jeziku (Fiedler 2012: 242)) ali na podlagi kulturnega stika (prevodi *Biblije*, del iz klasičnih jezikov, v sodobnem času tudi produkcija množičnih medijev). To med

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *PODOBA – BESEDA – ZNANJE. Življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom 1400–1800* (P6–0437), ki ga iz državnega proračuna sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

drugim dokazuje velik skupni frazeološki fond v evropskih jezikih (t. i. internacionalizmi, prim. Mieder 2014: 25). Zlasti v obdobjih intenzivnega jezikovnega razvoja, kot je bilo v slovenščini npr. obdobje protestantizma z veliko količino prevedenih besedil v relativno kratkem obdobju, se lahko v jeziku pojavi veliko število novih frazemov, ki so bodisi enkratni prevodi ali pa se v jeziku ustalijo.

V predhodni objavi (Jelovšek, Trivunović 2023) so bili predstavljeni različni načini prevajanja frazeološkega gradiva v nebiblijskih prevedenih besedilih slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja ter vključevanje frazemov² v prevod neodvisno od prevodne predloge. Analiza je pokazala, da je v teh besedilih prevladovala prevedena frazeologija, pri čemer je delež delnih ekvivalentov (tudi zaradi strukturnih razlik med jeziki) višji od deleža popolnih ekvivalentov. Tudi frazemi, ki so jih avtorji vključevali v svoja besedila brez neposredne frazeološke prevodne predloge, so bili pogosto nemškega ali latinskega izvora, kar je najverjetneje rezultat aktivne večjezičnosti prevajalcev, ki je eden od glavnih virov medjezikovnega prevzemanja frazemov (Fiedler 2012: 242).

Le nekaj od obravnavanih frazemov izkazuje kontinuiteto v besedilih 16. stoletja, zato se postavlja vprašanje, ali gre pri tovrstnih frazeoloških enotah za posamične prevode ali lahko govorimo o pravih prevzetih frazemih, ki so sicer v jezik prišli prek medjezikovnega stika, a so se v njem ustalili. Pričujoči prispevek zato poskuša z diahrono analizo frazeološkega gradiva, zbranega v Jelovšek, Trivunović (2023), ugotoviti, ali prevedeni in neprevedeni frazemi nebiblijskega izvora³ iz knjižnega jezika 16. stoletja izkazujejo kontinuiteto v naslednjih obdobjih.

2 Diahrona analiza izbranih frazemov nebiblijskega izvora, izpričanih v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja

V analizo sva vključili 32 frazemov (nekateri so izpričani v več variantah), ki sva jih pridobili z analizo gradiva za slovenski knjižni jezik 16. stoletja (prim. Jelovšek, Trivunović 2023). Od tega jih je bila skoraj polovica predvidoma prevzeta iz nemščine, dva iz latinščine, še za deset frazemov obstaja predloga v obeh navedenih jezikih, za pet frazemov pa tuje pisne predloge nisva našli in domnevava, da bi lahko šlo za izvirne slovenske frazeme ali frazeme, prevzete v govorjeni jezik v govornem jezikovnem stiku.

Na spodnjem seznamu so frazemi razvrščeni glede na potencialni jezik dajalec:

A. iz nemščine

1. *biti komu pokošen travnik* (nem. *es war jm. ein gemehte Wiefe* (Luther)⁴)

² V prispevku je termin *frazem* rabljen kot nadpomenka za več strukturnih tipov frazemov ter zajema tudi pregovore in sorodne paremiološke enote.

³ Za biblijske in izbiblijske frazeme, na katerih kontinuiteto vpliva neprekinjena raba kanonskega besedila skozi stoletja, se domneva drugačen razvoj, zato so bili iz te raziskave izločeni. Ta vrsta frazemov je podrobneje obravnavana v Trivunović 2023.

⁴ Kjer je bil tujejezični ustreznik za frazem v delih slovenskih protestantov naveden v neposredni prevodni predlogi, je njen avtor (Luther ali Spangenberg) dodan v oklepaju. Za podrobnejše podatke o lokacijah pojavitev in o virih za tujejezične ustreznike, ki niso bili neposredno vzeti iz prevodnih predlog, gl. Jelovšek, Trivunović 2023.

2. *cegel prati* (negotovo, prim. nem. *ein Ziegel und den bösen Mann niemand rein waschen kann*)
3. *iz enih ust mrzlo ino vroče pihati / z enimi usti mrzlo ino vroče dihati* (nem. *auß einem mund/ warm vnd kalt blasen* (Spangenberg))
4. *na obeh ramenih čeber nositi* (nem. *den Zober auff beyden schuldern tragen* (Spangenberg))
5. *vodo mlatiti/ v vodo biti/udariti* (nem. *als schlug man in ein wasser* (Luther)⁵)
6. *Če stariši, tem hujši.* (nem. *Je elter/ je erger.* (Luther))
7. *Kar se dolgo zanaša, to se celo ne odnaša.* (nem. *Lange verzogen/ ift nicht loß gelassen.* (Spangenberg))
8. *Kateri pri potu zida/cimpra, ta veliko mojstrov ima.* (nem. *Wer am wege bawet/ der hat viel meister.* (Luther))
9. *Kateri zadosti kruha ima, temu se kruh ponuja.* (nem. *Wer brodt hat/ dem beyt man brodt.* (Spangenberg))
10. *Kjer Bog cerkev zida, tu zida hudič kapelo poleg. / Kjerkoli Bog eno cerkev dela, tukaj hudič eno kapelico poleg zida.* (nem. *Wo Gott ein Kirchen bawet/ da bawet [...] Teuffel ein Capellen.* (Spangenberg))
11. *Lahov andaht in Nemcev post ni boba vreden.* (nem. *Der Wahlen andacht/ vnnd der Teutſchen faſten/ ſind nicht einer bonen werd.* (Spangenberg))
12. *Na očitno lažo oben antvert ne sliši.* (nem. *Offentliche lüge ſind keiner antwort werd.* (Spangenberg))
13. *Štirinajst antverhov je petnajst nesreč.* (nem. *14. handwerck/ 15. vnglück.* (Luther))
14. *Zaupanje konja vjezdi.* (nem. *Traw wol ritte das Pferd weg.* (Luther))
15. *Katerimu ni svetovati, temu tudi ni pomagati.* (nem. *Wem nicht zu raten ift/ dē ift auch nicht zu helffen.* (Luther))

B. iz latinščine

1. *Dobrota je skoraj pozabljena.* (lat. *nihil citius fenescit, quam gratia* (Luther))
2. *Lončar lončarja sovraži, kovač kovača.* (lat. *sic figulus figulo, faber fabro invidet*)

C. iz nemščine ali latinščine

1. *brumne na galge vesiti, velike tati za mizo posaditi* (nejasno, prim. nem. *die kleinen Diebe hängt man, die großen läßt man laufen* – lat. *parvus pendetur fur, magnus abire videtur*)

⁵ V prejšnji objavi (Jelovšek, Trivunović 2023: 545) za frazem nisva našli tuje predloge. Ob ponovnem pregledu gradiva sva našli še eno pojavitev frazema pri Trubarju: »kar fe nym pridiguje, poye inu pravi, je vſe, kakor de bi eden vudo byl, ali vdaril, tukaj ti nikar drigazhi ne miſli, temuzh de ie nym ta Hudizh noter vſerze ſedel, inu nym tu Séme, to Beſſedo Boshjo iſdira, de ony ne verujo, inu iſvelizhani ne bodejo« (TPo 1595: I,128; podčrtali avtorici prispevka). Trubarjeva oblika *v vodo biti/udariti* od Juričičeve *vodo mlatiti* sicer nekoliko odstopa, vendar ima enako motivacijo in enak pomen, zato bi obliki opredelili kot varianti istega frazema. Trubar je na tem mestu sledil Luthru: »ift alles/ als ſchlug man in ein waſſer« (LH 1566: I,LXXVib).

2. *Blago stori srce.* (nem. *Gut macht mut.* (Luther) – lat. *e copia ferocia*)
3. *Če lih napolniš svoje taške, ti vsaj vse to snede psi ino mačke.* (nem. *Was man fpart für dem munde/ das freffen katzen vnd hunde.* (Spangenberg) – lat. *sepe uorat gnarus canis id quod seruatur auarus*)
4. *Če vekši loter, stem vekša sreča.* (nem. *Je größer schalk/ je größer glück.* (Luther) – lat. *quo quis nequior, eo fortunatior*)
5. *Enako tovarištvo se vkupe spravlja.* (nem. *Gleich vnnd gleich findt sich zufamen.* (Spangenberg) – lat. *omnis caro ad similem sibi coniungitur*)
6. *Gospodnje oči delajo porodno njivo.* (nejasno, prim. nem. *Die augen des Herrn machen das Pfert fet/ vnd des Herrn fußtapffen düngen den Acker.* (Spangenberg) – lat. *oculi et vestigia domini res agro saluberrima*)
7. *Krugla se tako dolgo k studencu nosi, da se enkrat razbije.* (nem. *der Krug so lang zum brunnen gehet/ bis er ein mal zerbricht.* – lat.⁶)
8. *Šenkano blago najdražje stoji.* (nem. *Gefchenckt gut kompt am thewerften an.* (Luther) – lat. *nil carius emitur, quam quod donatur* (Luther))
9. *Uržoh stori tatu.* (nem. *Gelegenheyt macht ein Dieb.* (Spangenberg) – lat. *occasio facit furem*)
10. *na dveh stolcih sedeti* (nem. *zwischen den/allen/zwei Stühlen sitzen* – lat. *duabus sellis federe*)

D. domnevno brez tuje predloge

1. *desno nogo v čevlju, z levo v kožuhi*
2. *koga se kaj manj prime kot bob stene*
3. *Kateri drugega premore, ta ga v žakelj stlači.*
4. *Ura božja dobro preteče.*
5. *Zrelega tatu kruljov birič doteče.*

Kontinuiteto frazemov v naslednjih obdobjih sva ugotavljali na podlagi trojih virov. Zlasti za starejša obdobja so glavni vir, ki lahko dokazuje kontinuiteto s 16. stoletjem, slovarji s slovensko iztočnico, ki gradivsko pokrivajo obdobje od 1680 do 1895: obrnjeni *Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum* (1680–1710) (Stabej 1997), obrnjeni *Slovensko-nemško-latinski slovar po rokopisnem slovarju Hipolita Novomeškega Dictionarium trilingue* (1711–1712): z listkovnim gradivom Jožeta Stabeja (2022) in Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894–1895; transliterirana spletna izdaja 2014).⁷ Prva dva sta posebej relevantna zaradi časovne bližine 16. stoletju, saj njuno gradivo pokriva obdobje 1680–1712, za precej poznejši Pleteršnikov dvojezični slovar pa je značilno vključevanje zelo raznolikih, tudi zgodovinskih in ne samo sočasnih slovenskih virov, med drugim navaja tudi vire iz 16. stoletja. Drugi vir so zgodovinska besedila: za potrjevanje rabe frazemov v slovenskem jeziku preteklih obdobj sta bila uporabljena *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* (Snoj

⁶ Po Miederju (2014: 27) gre za srednjeveški latinski pregovor, ki pa ga ne navaja.

⁷ Vsi trije slovarji so dostopni na portalu [Fran](#).

2014), ki opisuje besedje in prinaša zgleds iz pridigarskega priročnika tega avtorja (*Sacrum promptuarium*, 1691–1707), ter *Korpus starejših besedil IMP* (1584–1918) (Erjavec 2014; v nadaljevanju IMP). Dodatno sva nemške frazeološke predloge za obravnavane frazeme in njihove slovenske slovanske ustreznice iskali v Cigaletovem *Deutsch-slowenisches Wörterbuch* (1860), da bi videli, ali so bile v 19. stoletju na slovenskem ozemlju še vedno poznane in katere slovenske ustreznice jim je pripisal Cigale.

2.1 Kontinuiteta v slovskih virih

Čeprav starejši slovarji, tudi oba rokopisna slovarja, ki sta podlaga za pregledana obrnjena slovarja, niso sistematično vključevali frazeologije, v njih najdemo vsaj nekatere frazeme, saj »se frazeologiji kot sestavnemu delu slovenske leksike ni mogel izogniti noben slovaropisec, ki je v slovsko predstavitev pritegnil slovenščino« (Gantar 2001: 207). Frazemi v te slovarje niso bili vključeni dosledno in tudi nimajo enotne slovanske obravnave, vendar so bili pogosto prepoznani kot specifično gradivo, na katero je treba opozoriti (Ulčnik 2014b: 98).

V splošnem velja, da zaradi zgledovanja po predhodnikih pri slovarjih, ki so nastali pred drugo polovico 18. stoletja, pojavitev izraza v slovarju ne pomeni nujno, da je bil ta tudi res v rabi v slovenskem knjižnem jeziku tistega časa, saj so besede in besedne zveze pogosto prepisovali iz že obstoječih slovarjev brez potrditve v dejanski rabi (Legan Ravnika 2011b: 294, op. 4). Predvsem pri stalnih besednih zvezah je bilo dokaj običajno tudi, da so jih slovaropisci sproti kalkirano prevajali po nemščini ali latinščini z namenom dokazovanja enakovrednosti slovenskega jezika (Legan Ravnika 2011a: 186). Zlasti slednje se je izkazalo tudi pri v tem prispevku obravnavanih frazemih, medtem ko je prepisovanje iz starejših slovarjev pri obravnavanem gradivu potrjeno samo za novejši Pleteršnikov slovar (gl. 2.1.3). Ta v svoji osnovi sicer sledi novejšemu slovskemu konceptu, ki se je v srednjeevropskem prostoru oblikoval šele v obdobju razsvetljenstva na prehodu iz 18. v 19. stoletje (Legan Ravnika 2019: 61), a poleg sočasnega gradiva vključuje tudi številne navedke iz starejših slovenskih virov, zato pri prikazu frazeologije prav tako ne odraža nujno sočasne rabe.

V izbranih slovarjih sva pregledali polnopomenske in delno tudi nepolnopomenske iztočnice, ki se pojavijo kot sestavine obravnavanih frazemov v gradivu za slovenski knjižni jezik 16. stoletja; predvidena je bila določena mera variantnosti, zato so bile pregledane tudi nekatere sopomenke ali sestavinam frazemov pomensko sorodne besede. Naknadno so bile pregledane tudi iztočnice, ki so se pojavile kot sestavine frazemov v variantah v katerem od slovarjev. V tabeli 1 so prikazani najdeni zgledi za frazeme: v vseh slovarjih skupaj sva našli potrditve za 12 od 32 frazemov, kar je nekaj manj kot polovica analiziranih frazemov.⁸ Največ frazemov je v Pleteršnikovem slovarju, ki vsebuje enajst različnih zgledov za osem frazemov, sledi Kastelec-Vorenčev slovar (sedem frazemov), nato Hipolitov slovar (štirje frazemi).

⁸ V slovarjih tudi niso prisotne nekatere retorično zelo učinkovite in lahko zapomnljive enote, npr. *Ča lih napolniš svoje taške, ti vsaj vse to snede psi ino mačke; Kar se dolgò zanaša, to se celò ne odnaša; Če stariši, tem hujši.*

Tabela 1: Izpričanost frazemov v slovarjih.

Frazem v obliki iz 16. stoletja	Pojavitve v slovarjih
nemščina	
<i>iz enih ust mrzlo ino vroče pihati / z enimi usti mrzlo ino vroče dihati</i> (JPo 1578, 2 pojavitvi)	Kastelec-Vorenc: adagia sunt: s'enih vft merslu, inu vrozhe pihati Pleteršnik: z enimi usti mrzlo in vroče dihati (= drugače govoriti in drugače misliti), Krelj
<i>na obeh ramenih čeber nositi</i> (JPo 1578)	Hipolit: - Sella, duabus sellis federe. auf beyden Achslen wasser tragen. na obadveih ramah vodo nofsiti. prov. - Praevaricatio, das auf beyden Achslen tragen. übertrettung, ta noshnia na obedvejah ramah. prestoplejne, ali prestopik ene oblube ali fapuvidi: pregreja - Auf beyden Achslen Tragen. na obeh ramah nofsiti, veliku opraviti imejti. temporis servire Pleteršnik: na obeh ramah nositi, wankelmüthig sein, es bald mit diesem, bald mit jenem halten, Jap. (Prid.)
<i>Kjer Bog cerkev zida, tu zida hudič kapelo poleg. / Kjerkoli Bog eno cerkev dela, tukaj hudič eno kapelico poleg zida.</i> (KPo 1567, JPo 1578, TPo 1595)	Kastelec-Vorenc: adagia sunt: kir Búg svojo Cerkou fyda, ondukai hudyzh svojo capelizo pertiska Pleteršnik: - ni je cerkvice, kjer bi vrag ne imel kapelice = der Teufel hat überall sein Spiel, Cig. - kjer Bog svojo cerkev zida, ondukaj hudič svojo kapelico pritiska, Dict.
<i>vodo mlatiti / v vodo biti/udariti</i> (JPo 1578, TPo 1595)	Kastelec-Vorenc: - adagia sunt: zégil pere, vodó mlati - frustra conari, vodó mlatiti, zégel prati, šabštojn fe mujati Pleteršnik: prazno slamo m., leeres Stroh dreschen, = eine erfolglose Arbeit verrichten; = vodo m., Krelj
<i>cegel prati</i> (JPo 1578)	Kastelec-Vorenc: - adagia sunt: zégil pere, vodó mlati - frustra conari, vodó mlatiti, zégel prati, šabštojn fe mujati

<i>biti komu pokošen travnik</i> (TPo 1595)	Hipolit: das ist mir ein gemeyte Wisen. letu je meni glyh-ravnu kakor en pokofhen travnik, meni je fedej cilu lahku: fedej bom jeft eno veliko shetvo pres fejtve imel. rem factam habeo: Confecta res est fine sacris: meto mefsem maximam
<i>Zaupanje konja vjezdi.</i> (TPo 1595)	Pleteršnik: zaupanje konja ujezdi, Trub.
nemščina ali latinščina	
<i>brumne na galge vesiti, velike tati za mizo posaditi</i> (KPo 1567, JPo 1578)	Kastelec-Vorenc: adagia sunt: Te male taty na galge obejlhajo, te velike ša mifo pošajajo Kastelec-Vorenc (Iz Slovarja Pohlinovih pripisov): Ta male tat na gavgah visy Ta velik pak, se ša mifo posady. Truber, fol. 127. Pleteršnik: brumne vesi, velike tati pak za mizo posadi, Krelj
<i>Gospodnje oči delajo porodno njivo.</i> (JPo 1578)	Kastelec-Vorenc: adagia sunt: Skusi Gospodarjove ozhy, ta nyva dobru rody
<i>Enako tovarištvo se vkupe spravlja.</i> (JPo 1578)	Kastelec-Vorenc: adagia sunt: Enaku tovarshtvu fe v'kupai spravla Hipolit: Par, pares cum paribus facillime congraguntur. gleichs vnd gleichs gesellet sich gern, enaku f'enakim se radu tovarshuje inu f'drufhi, ali ima radu tovarshtvu
brez predloge	
<i>desno nogo v čevlju, z levo v kožuhi</i> (JPo 1578)	Pleteršnik: z desno nogo v črevlju, z levo pak v kožuhi, t. j. drugače govori, kakor misli, Krelj
<i>koga se kaj manj prime kot bob stene</i> (KPo 1567, JPo 1578)	Hipolit: Cano, furdīs auribus canere. vergebene wort brauchen, denen wänden predigen. sabstojn govoriti, bob v'štejno metati, štejni pridigovati Pleteršnik: • bob ob (v) steno metati, sich vergeblich bemühen jemanden zu überreden, zu überzeugen • vse besede so bob v steno pri njem, alles Reden ist bei ihm vergeblich • bob v steno metati = vergeblich Vorstellungen machen

Najpogostejše so v slovarjih izpričani frazemi, za katere je dokazana ali se domneva nemška predloga (v nekaterih primerih je imela tudi ta latinsko predhodnico), od petih frazemov iz 16. stoletja, za katere tujejezična predloga ni bila potrjena, pa sta v poznejših slovarjih ohranjena samo dva, od njiju eden v precej spremenjeni obliki. Od sedmih Kreljevih frazemov so pozneje navedeni trije, od štirinajstih Juričičevih sedem, od dvanajstih Trubarjevih frazemov štirje; od dveh Dalmatinovih frazemov v poznejših slovarjih ne najdemo nobenega, kar ni presenetljivo, saj sta bila oba primera iz uvoda k *Bibliji*, ki je bil prepovedan.⁹ V vsaj dveh slovarjih so zajeti vsi trije frazemi, ki se v 16. stoletju pojavljajo (variantno) večkrat pri istem avtorju ali pri več različnih avtorjih:¹⁰ *iz enih ust mrzlo ino vroče pihati / z enimi usti mrzlo ino vroče dihati; vodo mlatiti / v vodo biti/udariti in Kjer Bog cerkev zida, tu zida hudič kapelo poleg. / Kjerkoli Bog eno cerkev dela, tukaj hudič eno kapelico poleg zida*. Tudi več drugih frazemov je izpričanih v po dveh slovarjih, nobenega od obravnavanih pa ne najdemo v vseh treh slovarjih. V nadaljevanju je za vsakega od slovarjev podrobneje predstavljeno razmerje do zgledov iz 16. stoletja in do slovarskih predhodnikov.

2.1.1 Kastelec-Vorenčev slovar

V Kastelec-Vorenčevem slovarju (dalje: K-V) najdemo sedem analiziranih frazemov, od katerih so bili štirje v 16. stoletju izpričani v JPo 1578, eden v KPo 1567 in JPo 1578, eden v vseh treh postilah ter eden v JPo 1578 in TPo 1595. Od štirih iz JPo 1578 so trije skoraj povsem nespremenjeni (*js'enih vft merslu, inu vrozhe pihati, zégil pere, vodó mlati*), pri četrtem (*Skusi Gospodarjove ozhy, ta nyva dobru rody*) pa je oblika spremenjena tako, da je vzpostavljena rima, ohranjen pa je smisel Juričičevega frazema, ki združeval dva frazema iz prevodne predloge (*Die augen des Herrn machen das Pfert fet/ vnd des Herrn fußstapffen düngen den Acker*; gl. Jelovšek, Trivunović 2023: 540), zato je bila najverjetneje tudi za to vzor Juričičeva postila. Kreljev frazem *brumne na galge vesiti, velike tati za mizo posaditi* je imel najverjetneje za osnovo nemški in/ali latinski frazem, a je Krelj aktualiziral prvi del (*majhen tat > pobožni/pravični*¹¹ (= protestant)) in spremenil glagol v drugem delu (Jelovšek, Trivunović 2023: 537), tako obliko frazema je ohranil tudi Juričič. V K-V je prvi del spremenjen tako, da je približan izvirnemu latinskemu oz. nemškemu frazemu (*parvus pendetur fur, magnus abire videtur – die kleinen Diebe hängt man, die großen läßt man laufen*), ohranjen pa je Kreljev glagol v drugem delu frazema, ki se ne ujema s tujejezično predlogo (*Te male taty na galge obejfhajo, te velike ša mifo posajajo*), zato lahko tudi za ta frazem domnevamo, da ne gre za samostojni prevod tujejezičnega frazeološkega ustreznika, ampak za predelavo protestantske predloge. V obrnjenem slovarju se ta frazem pojavi še enkrat v nekoliko spremenjeni obliki (*Ta male tat na gavgah visy Ta velik pak, se ša mifo posady*), in sicer gre za navedek iz Slovarja

⁹ Za enega od pri Dalmatinu navedenih frazemov, *Štirinajst antverhov je petnajst nesreč*, ki je prevod nemškega frazema, pa lahko najdemo vzporednico v frazemu *99 meštirjev, 100 mizerij*, ki je izpričana v ljudskem govoru na zahodu slovenskega govornega področja (Premrl 2024: 212).

¹⁰ Pri tem niso upoštewane dvojne pojavitve frazemov v prvem delu Juričičeve postile, ker gre za predelavo Kreljevega prevoda postile iz leta 1567.

¹¹ Gl. geslo *brumni* v *SSKJ16* (avtorica J. Narat).

Pohlinovih pripisov, kjer je kot avtor misli naveden Trubar: »Truber, fol. 127«, vendar pa je na koncu gesla *gavge* v obrnjenem slovarju posebno opozorilo bralcu:

Iz katerega Trubarjevega dela je Pohlinov navedek, nismo mogli preveriti. Pregovor: Te male taty na galge obejlhajo, te velike ša mišo posajajo, ima tudi Vorenc v slovarju na str. 14a. Podobna zapisa imata npr. Sebastijan Krelj: Brumne vesi, velike tati pak za mizo posadi (Plet.II., 762, véšiti), in Janez Svetokriški v *Sacrum promptuarium*, Pars II., Venetiis 1695, 9 in 10: Ah kulikukrat en velik tat řapoueř tiga maliga tatova obefsi! ... satorai je dobru rejšs de gauge nej řo sa te velike taty, ampak sa te maihine.

Ob pregledu kartoteke za slovenski knjižni jezik 16. stoletja nisva našli pojavitve, ki bi ustrezala navedbi v Slovarju Pohlinovih pripisov, niti v Trubarjevih delih niti v delih drugih avtorjev.

Pri iz nemščine prevzetem frazemu, ki ga pri Juričiču najdemo v obliki *vodo mlatiti*, pri Trubarju pa v *vodo biti/udariti* (nem. *ins Wasser schlagen*), je oblika v K-V enaka Juričičevi, prav tako je v obeh primerih dodan tudi Juričičev sopomenski frazem *cegel prati*. Za frazem *kir Búg fvojo Cerkou řyda, ondukai hudyzh fvojo capelizo pertiska*, ki se ne ujema popolnoma ne s Kreljevo/Juričičevo ne s Trubarjevo obliko (prvi je enak glagol v prvem delu, drugi pa pomanjševalnica v drugem delu, glagol v drugem delu je spremenjen), lahko podobno kot za predhodnega domnevamo, da gre v K-V za predelavo ene od protestantskih predlog in ne za samostojni prevod nemškega frazema, saj je izhodišče slovarja latinščina in ne nemščina.

Ob tem je treba izpostaviti, da pred večino analiziranih frazemov iz najinega seznama v K-V ni navedena dobesedno ali pomensko enaka latinska zveza, kot bi pričakovali glede na siceršnjo slovarsko zasnovno izhodiščnega rokopisnega slovarja, temveč pojasnilo *adagia sunt* (sln. *pregovori so*), sledi dvopičje. Za dodatno razjasnitev sva pregledali izhodiščni rokopisni slovar in ugotovili, da gre za manjšo zbirko frazemov znotraj slovarja. Iztočnici »adagium, -ý, pripuviřt, gmain govorjenje« namreč sledi uvajalno sredstvo »Adagia sunt hac, qua sequuntur.«, nato pa je povsem brez latinskih ustreznikov ali razlag navedenih 28 slovenskih frazemov. Z vidika sodobne frazeološke teorije sicer niso vse našteje enote pregovori, so pa vse frazeološke. Nekaj je takih, ki so v rabi tudi še v sodobnem jeziku (npr. *kakò řo řjali, taku bodo řhèli; kar mazhka rody, radú miřhi lovy*, prim. Meterc 2020–)), iz zgoraj navedenih primerov pa je razvidno, da so bila vir zanj gotovo tudi dela slovenskih protestantov, najbolj nedvoumno Juričičeva postila, ki je Breznik (1982: 61) sploh ni navajal med morebitnimi viri, iz katerih naj bi črpal Kastelec.¹²

2.1.2 Hipolitov slovar

V nasprotju s K-V so pri Hipolitovem latinsko-nemško-slovenskem in nemško-slovensko-latinskem slovarju, na podlagi katerega je nastal spletni obrnjeni slovensko-nemško-latinski slovar, pri analiziranih slovenskih frazemih vedno navedene tudi

¹² Breznik je za Kastelčev slovar navedel, da gre za »sad samostojnega del in premiřljevanja in se je K. le malo naslanjan na viře« (Breznik 1982: 61), med njimi pa je predvideval samo oba Megiserjeva in Habdeličev slovar, tu pa tam pa naj bi vzel kak izraz tudi iz Dalmatina, Krelja in Schönlebna.

tujejezične frazeološke predloge, pri čemer so trije od štirih Hipolitovih frazemov neposredni prevod navedenih nemških frazemov, ki se praviloma vsaj deloma razlikujejo od nemških predlog za analizirane frazeme pri slovenskih protestantih v 16. stoletju. Tako je za latinski frazem *duabus sellis federe* navedena slovenska ustreznica *na obadveih ramach vodo nofsiti*, ki se povsem ujema z nemško ustreznico *auf beyden Achslen wasser tragen* in se pojavi še na dveh mestih v slovarju, vedno ob enakem nemškem frazemu (ujema se tudi izpust sestavine *voda* v enem primeru), medtem ko ima Juričič namesto *vode* sestavino *čeber*, kar ustreza nemški predlogi v Spangenbergovi postili *den Zober auff beyden schuldern tragen* (SA 1559: II,CXLb)), ni pa naveden slovenski frazem *sedeti na dveh stolcih*, ki je izpričan v istem Juričičevem odlomku in povsem ustreza latinski iztočnici pri Hipolitu. Ob frazemu *na obadveih ramach vodo nofsiti* se pojavi oznaka prov., torej je avtor enoto označil kot pregovor, kar bi lahko kazalo na določeno ustaljenost v slovenskem jeziku takratnega časa.

Enako je Hipolit kot slovensko ustreznico za latinski *cum paribus facillime congraguntur* z zelo podobno nemško ustreznico *gleichs vnd gleichs gesellet sich gern* navedel smiselni prevod nemškega frazema *enaku fenakim se radu tovarshuje inu fdrufhi* s parafrazo drugega dela *ali ima radu tovarshtvu*, ki se ne ujema s Kastelčevo različico frazema *Enaku tovarshtvu fe v'kupai fpravla*, prevzeto iz Juričičeve postile, čeprav naj bi Hipolit uporabljal tako izvirni Kastelčev slovar kot Vorenčevo predelavo (Breznik 1982: 58–9). Zato se zdi verjetno, da je Hipolit navedene frazeme samostojno prevajal iz nemščine in se ni zgledoval po predhodnih avtorjih.

Med analiziranimi frazemi izstopa *bob v'ftejno metati*, ki ima enako motivacijo kot Kreljev in Juričičev frazem *koga se kaj manj prime kot bob stene* in je naveden kot slovenska ustreznica za latinski frazem *furdīs auribus canere* z nemškima ustreznicama *vergebene wort brauchen in denen wänden predigen*. Le v tem primeru ne gre za prevod nemškega frazema, podobno kot že pri Krelju in Juričiču, zato se zdi verjetno, da gre za izvirni frazem, ki se je v nekaj več kot stoletju nekoliko preoblikoval.

2.1.3 Pleteršnik

Mlajši Pleteršnikov slovar se od starejših predhodnikov med drugim razlikuje po navajanju virov za posamezne enote, kar velja tudi za veliko večino v tem prispevku analiziranih frazemov: od enajstih zgledov je pri štirih kot njihov avtor naveden Krelj ter po enkrat Trubar, Japelj (*Pridige*, gl. 2.2.2), K-V in Cigale; ostali trije zgledi so brez pripisanega vira.

Primerjava z gradivom iz 16. stoletja je pokazala, da je z oznako *Krelj* v vseh štirih primerih opremljen zgled iz JPo 1578 in ne KP 1567.¹³ Ker gre za navajanje zgo-

¹³ V Pleteršnikovem slovarju najdemo pod Kreljevo oznako tako besedje iz njegove izdaje prvega dela postile kot iz Juričičevih vseh treh delov, kar je povzročilo jezikoslovno obravnavo Juričičevega besedja kot Kreljevega vsaj do priprave popolnega izpisa iz Juričičeve postile v okviru priprav za izdelavo slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev proti koncu 20. stoletja (Jelovšek 2022: 117). M. Merše (2008: 308) je v svoji analizi protestantskega gradiva pri Pleteršniku ugotovila, da se na Kreljevo postilo praviloma nanašajo sestavljene oznake Krelj-M., Krelj-Mik. in Krelj-C.

dovinskega gradiva, se zgledi pričakovano v veliki meri ujemajo s pojavitvami v 16. stoletju, lahko pa so, kot je ugotavljala M. Merše (2008: 314), slovsko posplošeni in skrajšani, v nekaterih primerih jim je pripisana tudi pomenska razlaga: *z desno nogo v čevlju, z levo pak v kožuhi*, ki ga Pleteršnik razlaga »drugače govori, kakor misli«, in *z enimi usti mrzlo in vroče dihati* z razlago »drugače govoriti in drugače misliti«, ki sta vzeta iz iste povedi (Merše 2008: 314; nizanje sopomenskih frazemov pri Juričiču natančneje je natančneje obravnavano v Jelovšek, Trivunović 2023: 538–9). Vendar Pleteršnik v svoj slovar ni vedno zajel vseh Juričičevih frazemov iz istega niza: M. Merše je opozorila na okrajšani frazem *vodo mlatiti* iz dvočlenskega zapisa: *Tako je saobstoiti tuoie naprei vsetie, kako bi Zegal pral ali Vodo mlatil* (JPo 1578: II,86b). »S skrajšavo dvočlenske primere je bila v tem primeru zabrisana struktura, ki jo izkazujejo številni frazemi in pregovori« (Merše 2008: 322).

Od Trubarjevih frazemov je Pleteršnik pod njegovo oznako navedel samo *Zaupanje konja ujezdi*, za Trubarjevo različico frazema *Kjerkoli Bog eno cerkev dela, tukaj hudič eno kapelico poleg zida* pa je navedel varianti iz K-V (gl. 2.1.1) in Cigaletovega slovarja (gl. 2.3).

Edini frazem brez navedbe vira je *bob ob/v steno (metati)*, za katerega se pojavi tudi največ zgledov in je v tej obliki izpričan tudi pri Hipolitu (gl. 2.1.2). Glede na Pleteršnikov zapis iz uvoda, da citati »le pravijo, iz katerih virov je beseda vzeta v slovar«, oz. »da se citati izpuščajo le pri besedah in rekih, ki so po vsem Slovenskem ali široko po Slovenskem med narodom v rabi« (Pleteršnik 1894: VIII; navedeno v Jesenšek 2004: 244), se potrjuje sklepanje, da gre v tem primeru za splošno poznan frazem, česar za ostale analizirane frazeme ne moremo trditi.

Pri Pleteršniku zasledimo več načinov obravnave frazemov:¹⁴ v treh primerih je naveden samo slovenski frazem, v dveh pa slovenski frazem s slovensko razlago. Enkrat se skupaj pojavita slovenski frazem in nemški frazeološki ustreznik, v štirih primerih pa slovenskemu frazemu sledi nemška razlaga. Najbolj zanimivo je prikazan frazem *vodo mlatiti*, kjer si sledijo: slovenski frazem, nemški frazem, nemška razlaga in sopomenski slovenski frazem: »prazno slamo m., leeres Stroh dreschen, = eine erfolglose Arbeit verrichten; = vodo m.«

2.2 Kontinuiteta frazemov iz 16. stoletja v starejših slovenskih neslovarskih besedilih

Kontinuiteto rabe frazemov iz 16. stoletja v neslovarskih besedilih je bilo težje dokazovati zaradi slabe dostopnosti starejših tekstov v obliki, ki bi omogočala elektronsko iskanje. Zato sta bila za analizo izbrana avtorski zgodovinski slovar *Slovar jezika Janeza Svetokriškega* (Snoj 2014), ki prinaša zgleda iz pridigarskega priročnika tega avtorja (*Sacrum promptuarium*, 1691–1707),¹⁵ in IMP, v katerem je zajetih kar 658 del, a jih je velik del šele iz druge polovice 19. stoletja: pred letom 1800 jih je le

¹⁴ Za pregled obravnave frazemov v Pleteršnikovem slovarju prim. tudi Jesenšek 2004 in Ulčnik 2014a.

¹⁵ Pregledana je bila tudi diplomatska naloga Martinčič 2001, ki navaja številne frazeme in podobne zveze iz *Svetega priročnika*, a med njimi ni bilo nobenega od iskanih frazemov.

18, iz obdobja med letoma 1800 in 1849 pa 27, vsa ostala vključena dela pa so izšla med 1850 in 1918 (Digitalna knjižnica IMP).

2.2.1 Besedila Janeza Svetokriškega

V *Slovarju jezika Janeza Svetokriškega*¹⁶ ne najdemo nobenega od iskanih frazemov, izpričani pa sta dve pojavitvi, ki verjetno izhajata iz nemškega frazema *die kleinen Diebe hängt man, die großen läßt man laufen* (prim. *Te male taty na galge obejšhajo, te velike ša mifo posajajo* v K-V iz približno istega obdobja):

- Ah KuliKuKrat en velik tat, řapouej tiga maliga tatova obeřsit (Snoj 2014, geslo *mali*)
- gauge nej řo sa te velike taty, ampaK sa te maihine (Snoj 2014, gesli *gavge* in *velik*)

Ob preverbi v izvirnem besedilu se je pokazalo, da sta zgleđa vključena v besedilo in nista posebej označena kot pregovora.

2.2.2 Korpus IMP

Nekoliko bolje so analizirani frazemi izpričani v korpusu IMP, kjer najdemo po eno pojavitev za dva frazema, ki sta bila izpričana tudi v starejših slovarjih, in za enega, ki ga v slovarjih nisva našli.

Prvi je *na obeh ramah nositi*, izpričan pri Hipolitu in pozneje tudi pri Pleteršniku. Pojavi se v Japljevih pridigah iz leta 1794,¹⁷ iz zgleđa pa je razvidno, da ohranja enak pomen kot njegova daljša različica *na obeh ramenih řeber nositi* iz 16. stoletja:

Poglejmo përvizh, kaj je bil Pilatus sa en zhlovek. On je bil eđen od tihiftih ludy, kateri, kakôr ře pravi, na obeh ramah nôřsio: sdaj dërshy s'tim nadólshnim, zhe ře řę řkusi tó timu vikřhimù ne samëri: sdaj řtury pravizo, pak takù, de řam na lebe ne posabi: řřako řëřh sna on na obá platy obërniti, kakôr njemu bol kashe. En tak mosh je bil Pilatus. (Jurij Japelj 1794: Pridige za vse nedelje v letu)

Drugi frazem je *po vodi udariti*, ki ima vzporednico v Juričičevem *vodo mlatiti* in Trubarjevem *vodo biti/udariti* ter je v prvi varianti izpričan ře v K-V in po njem tudi pozneje v Pleteršnikovem slovarju.

¹⁶ Iskanje predvsem daljših frazemov v *Slovarju jezika Janeza Svetokriškega* oteřuje dejstvo, da so isti zgledi v nekaterih geslih navedeni v bistveno krajři obliki kot v drugih; slovar lokacije v besedilih navaja le pri geslih z zelo nizko frekvenco, zato je tudi preverjanje v besedilih oteřeno. ře primerjamo geslo *tat* (*řapouej tiga maliga tatova obeřsit*) z geslom *mali* (*Ah KuliKuKrat en velik tat, řapouej tiga maliga tatova obeřsit*), imata zelo verjetno oba isti zgled, vendar je v geslu *tat* tako okrajřan, da ni razvidno, da gre za ta frazem. Podobno odkrijemo, tudi ře primerjamo gesli *gavge* in *velik* (*gauge nej řo sa te velike taty, ampaK sa te maihine*) z geslom *tat* (*je dobru řëřř de gauge nej řo sa te velike taty*).

¹⁷ Najverjetneje je ta zgled služil kot predloga za uvrřitev frazema v Pleteršnikov slovar, saj Pleterřnik kot vir navaja *Jap.-Prid.*

*Franica (nasmehne se bolešno). Ana, sedajle si pa **po vodi udarila** s to priliko. Če bi ti svojega moža tako zvesto — in tako od celega srca ljubila — kakor jaz Pavleta — pogovarjali bi se medve sedajle vse kaj drugega.* (Carl Morre 1891: *Revček Andrejček*)

Primerjava s prevodno predlogo (Morré 1896: 44) pokaže, da gre za neposredni prevod nemškega frazema, ki je danes zabeležen v nominalizirani obliki *ein Schlag ins Wasser* (Redensarten-Index) v pomenu 'neuspeh', kar je rahel pomenski odmik od glagolske oblike *in ein Wasser schlagen*, ki ima pri Luthru pomen 'opravljati nesmiselno delo'. Ker se oblika razlikuje od v preteklosti uslovarjene in se povsem ujema s sočasno nemško, gre najverjetneje za priložnostni prevod nemškega frazema.

Tretji v korpusu IMP izpričani frazem, *Komur ni svetovati, temu ni pomagati*, v 16. stoletju zabeležen pri Trubarju, ne izkazuje kontinuitete v predhodnih slovarjih, izpričan pa je v mlajšem Cigaletovem nemško-slovenskem slovarju, kar kaže, da je bil morda širše uveljavljen; tudi v tem primeru gre sicer za kalkirani nemški frazem (gl. 2.3).

*Tudi c. k. vladarstvo je enako podučenje (Viehbeschau-Ordnung) razglasilo v letu 1839. Škoda za sto in sto danih dobrih svetov in podukov, če se kmetje zanje ne pečajo. **Komur ni svetovati, temu ni pomagati!*** (Kmetijske in rokodelske novice 1845)

Z največ pojavitvami je v korpusu IMP izpričan frazem *bob ob/v steno (metati)*, ki je v takšni obliki izpričan že pri Hipolitu in ga lahko povežemo s podobnim frazemom pri Krelju in Juričiču *koga se kaj manj prime kot bob stene*, ki ni imel neposredne nemške predloge (Jelovšek, Trivunović 2023: 545).¹⁸ V korpusu se pojavi kar 42-krat,¹⁹ kar ob kontinuiranih navedbah v slovarjih dokazuje njegovo dolgotrajno uveljavljenost v slovenščini.

*Se posebej ga je prosila, da bi jej dal pismo nazaj, da se ne izgubi, a Domen je odgovarjal: »Meni ga je treba!« in vse prošnje materine so bile **bob v steno**.* (Josip Jurčič 1864: *Domen*)

*Poslednje besede je tako odločno naglašala, da sem bil preverjen, da **mečem bob ob steno**, če _dalje pregovarjam.* (Janez Mencinger 1897: *Moja hoja na Triglav*)

¹⁸ V SSF je pri frazemu *bob v steno metati* navedeno, da obstaja podoben frazem tudi v poljščini, kjer pa se namesto boba ob steno meče grah. Kot nemški ustreznik Keber (2015) sicer navaja frazema *in den Wind sprechen/reden* in *etwas ist den Mäusen gepfiffen*, a v Cigaletovem slovarju (geslo *Erbsen*) najdemo tudi nemški frazem *Erbsen an die Wand werfen*, ki povsem ustreza poljskemu frazemu.

¹⁹ Za primerjavo: med 52 analiziranimi biblijskimi in izbiblijskimi frazemi v tem korpusu je imel višjo frekvenco (63 pojavitev) samo frazem *solzna dolina* in le še trije frazemi so imeli več kot 15 pojavitev ((*kot izgubljena ovca/ovčica* (35 pojavitev), *Človek obrača*, *Bog obrne* (25 pojavitev) in *Evina hči* (17 pojavitev)), ostali so bili izpričani bistveno redkeje; kar 15 pa jih sploh ni izpričanih (Trivunović 2024: 47).

2.3 Kontinuiteta nemških frazemov iz prevodnih predlog v Cigaletovem *Deutsch-slowenisches Wörterbuch* (1860)

V Cigaletovem slovarju sva našli približno tretjino nemških frazemov, ki so bili v predhodni razpravi potrjeni ali predvidevani kot predloga za obravnavane slovenske frazeme.²⁰

Tabela 2: Izpričanost nemških predlog za frazeme v Cigaletovem slovarju.

Nemška predloga za frazem iz 16. stoletja	Cigaletov slovar
<i>die kleinen Diebe hängt man, die großen läßt man laufen in kleine Diebe henkt man, von großen zieht man den Hut</i>	<i>Dieb:</i> die kleinen Diebe hängt man, die großen läßt man laufen, nach dem Poln. muha obvesi na pajčini, brencelj jo preterga
<i>Gelegenheyt macht ein Dieb</i>	<i>Dieb:</i> Gelegenheit macht Diebe, slama se pri ognji vname, priložnost uči krasti, dela greha, tatu
<i>zwischen den / allen / zwei Stühlen sitzen</i>	<i>Stuhl:</i> sich zwischen zwei Stühle setzen, nach dem Russ. goniti dva zajca in ne dobiti ne eniga
<i>Die augen des Herrn machen das Pferd fet</i>	<i>Pferd:</i> des Herrn Auge macht das Pferd fett gospodarjeve oči konja pasejo
<i>der Krug so lang zum brunnen gehet/ bis er ein mal zerbricht</i>	<i>Krug:</i> der Krug geht so lange zum Brunnen, bis er bricht, vsaka reč le nekaj časa (en časek) terpi; nach dem Böhm. u. Poln. verč nosi vodo, da se mu uho odbije.
<i>Wem nicht zu raten ift/ dē ift auch nicht zu helffen</i>	<i>Rathen:</i> wem nicht zu rathen ift, dem ift nicht zu helfen, kdor za dober svet ne mara, za njega (je) ni pomoči; komur ni svetovati, mu ni pomagati;
<i>Je größer schalk/ je größer glück</i>	<i>Schalk:</i> je größer Schalk, je größer Glück, nach dem Poln. enimu šilo brije, drugimu še britev neče
<i>jemandem das Leben sauer machen</i>	<i>Sauer:</i> Einem das Leben fauer machen, komu življenje ogreniti, greniti
<i>Gut macht mut</i>	<i>Gut:</i> Gut macht Uebermuth, nach dem Poln. kruh ima roge, nuja (sila) pa noge

²⁰ Od nemških frazemov, katerih slovenske ustreznice iz 16. stoletja vsaj delno izkazujejo kontinuiteto v obravnavanih slovenskih virih v 18. in 19. stoletju, je Cigale vključil le tri, šestih pa pri njem ne najdemo.

<i>den Zober auff beyden schuldern tragen</i>	<i>Achfel:</i> auf beiden Achfeln tragen, dve-ma gospodama služiti;
<i>Der Wahlen andacht/ vnnd der Teut-schen fasten/ find nicht einer bonen werd</i>	<i>Bohne:</i> darum gäbe ich keine Bohne, za to bi ne dal piškaviga oreha
<i>Gleich vnnd gleich findt sich zufamen</i>	<i>Gefellen:</i> gleich und gleich gefellt sich gern, krevlja se burkelj zadene, serb. našla slika priliku; volk se z volkam družī (<i>Gleich:</i> mit feines Gleichen umgehen, pečati se z ljudmi svoje verste Gleiches gefellt sich zum Gleichen f. Gefellen)
<i>Je elter/ je erger</i>	<i>Je:</i> je länger, je schlimmer, čedalje hujši, nach andern flav. ? čem dalj, tem hujše
<i>Wo Gott ein Kirchen bawet/ da bawet [...] Teuffel ein Capellen.</i>	<i>Teufel:</i> (der Teufel hat überall sein Spiel), ni je cerkvice, kjer bi vrag ne imel kapelice

Sedem jih je Cigale navedel v približno enaki obliki, kot so nastopali v prevodnih predlogah iz 16. stoletja (Spangenbergovi in Luthrovi postili), enako velja za dva Juričičeva frazema, ki nista imela neposredne nemške predloge, a je bila ta predvidena na podlagi v sodobnosti objavljenega nemškega frazeološkega gradiva (*die kleinen Diebe hängt man, die großen läßt man laufen; zwischen den/allen/zwei Stühlen sitzen*), pri dveh bi lahko šlo za krajša frazema, ki sta morda nastala iz v 16. stoletju izpričanih daljših enot (*den Zober auff beyden schuldern tragen* > *auf beiden Achfeln tragen*; *Der Wahlen andacht/ vnnd der Teut-schen fasten/ find nicht einer bonen werd* > *darum gäbe ich keine Bohne*), za frazem *Gleich vnnd gleich findt sich zufamen* najdemo pri Cigaletu *gleich und gleich gefellt sich gern* in *Gleiches gefellt sich zum Gleichen* ter sorodni frazem *mit feines Gleichen umgehen*. Za Luthrovo *Je elter, je erger* sicer ni pomensko enake ustreznice, najdemo pa strukturno enako in pomensko podobno zvezo *je länger, je schlimmer*. Posebej zanimiv pa je pri Luthru in Spangenbergu izpričani frazem *Wo Gott ein Kirchen bawet/ da bawet [...] Teuffel ein Capellen*, ki ga Cigale ni navedel, najdemo pa v geslu *Teufel* sinonimni frazem *der Teufel hat überall sein Spiel*, za katerega je Cigale navedel že omenjeno slovensko ustreznico *Ni je cerkvice, kjer bi vrag ne imel kapelice*, ki jo je od njega prevzel tudi Pleteršnik (gl. 2.1.3) in vsebinsko v veliki meri ustreza nemškemu frazemu iz 16. stoletja – od njega in od obeh izpričanih slovenskih ustreznice se sicer nekoliko razlikuje sestavinsko (v glagolskih sestavinah) in (posledično) skladenjsko.

Nasprotno pa pri nemških frazemih iz tabele 2, ki se v večji ali manjši meri ujemajo z nemškimi predlogami iz 16. stoletja, opazimo, da Cigale redko navaja slovenske ustreznice, ki bi lahko bile prevod navedenega nemškega frazema: dva tovrstna primera sta *wem nicht zu rathen ist, dem ist nicht zu helfen*, ki ima kot enega od slovenskih ustreznikov *Komur ni svetovati, mu ni pomagati* (izpričan tudi v Korpusu IMP, gl.

2.2.2), in *Gelegenheit macht Diebe s priložnost dela tatu*; v obeh primerih je nemški obliki enaka ustreznica navedena kot zadnja od več navedenih. Relativno blizu nemški obliki, čeprav delno sestavinsko spremenjena, je še slovenska ustreznica *gospodarjeve oči konja pasejo* za *des Herrn Auge macht das Pferd fett*. V splošnem pa lahko opazimo, da je Cigale iskal sestavinsko in strukturno drugačne enote,²¹ in če jih v slovenščini ni našel, se je za ustreznice obrnil k drugim Slovanom: tako je npr. za *größer Schalk, je größer Glück* navedel iz poljščine prevzeti frazem *enimu šilo brije, drugimu še britev neče*, za *sich zwischen zwei Stühle setzen* pa iz ruščine prevzeto *goniti dva zajca in ne dobiti ne eniga*. Da je šlo pri tem najverjetneje za zavestno, na purističnih načelih utemeljeno odločitev in ne zgolj za zapolnjevanje vrzeli zaradi odsotnosti slovenskega sistemkega ustreznika ob nemški izhodiščni enoti, kot navaja N. Ulčnik (2014b: 99), kaže primerjava z gradivom za obrnjeni Vodnikov rokopisni slovar,²² v katerem najdemo zvezo *mej dvema stólama fěsti* kot ustreznico za *sich zwischen zwei Stühle setzen*; ker je Cigale po Stabeju (1966: 43) v svoj slovar prevzel okoli 95 % besed iz Vodnikovega slovarja, se zdi neverjetno, da tega slovenskega frazema ne bi poznal. Enako najdemo tudi za frazem *die kleinen Diebe hängt man, die großen läßt man laufen*, ki je bil iz slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja v delno spremenjeni obliki ohranjen v Kastelec-Vorenčevem slovarju in ga je samo nekoliko skladijsko spremenjeno dopisal še Pohlin konec 18. stoletja, v nekoliko drugačni obliki pa je kar dvakrat izpričan tudi pri Svetokriškem, pri Cigaletu iz poljščine prevzeto *muha obvesi na pajčini, brencelj jo preterga*. Med iz slovanskih jezikov prevzetimi ustrezniki pa lahko najdemo tudi take, ki bi bili lahko prevzeti iz nemščine, na primer *der Krug geht so lange zum Brunnen, bis er bricht*, za katerega je Cigale ob slovenskem ustrezniku *vsaka reč le nekaj časa (en časek) terpi* navedel še *verč nosi vodo, da se mu uho odbije po češčini in poljščini*.²³

Zaradi predvidevanega izogibanja po nemščini kalkiranim frazemom je pričakovano, da se Cigaletove slovenske ustreznice ne ujemajo s tistimi, izpričanimi v starejših slovenskih virih, ki so bili analizirani v tem in v predhodnem prispevku (Jelovšek, Trivunović 2023). Opozoriti pa je treba še na dva frazema: vsaj na treh mestih je naveden frazem *bob v steno metati* (kot ustreznica za nemške frazeme *Waffer in den Brunnen tragen, in den Wind reden, sagen*²⁴ in *Erbfen an die Wand werfen*, kljub očitni strukturni in sestavinski podobnosti s slednjim²⁵), kar je pričakovano glede na njegovo dobro uveljavljenost v slovenščini, ki jo je pokazal Korpus IMP; za *auf beiden Achseln*

²¹ N. Ulčnik (2014a: 296) sicer navaja tudi primer, kjer je Cigale navedel dobesedno prevedeni nemški frazem, ki ga opredeli kot »navajanje nežive frazeološke strukture«, a je pri za ta prispevek pregledanem gradivo ta varianta redkejša kot izogibanje tovrstnemu kalkiranemu gradivu.

²² Kartoteka za pripravo obrnjenega slovarja na podlagi nemško-slovenskega rokopisnega slovarja Valentina Vodnika (1804–1806); pripravil Jože Stabej. Kartoteko hrani Oddelek za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

²³ Na večjo sprejemljivost nemškim enakih zvez, če so te izpričane tudi pri drugih Slovanih, morda kaže tudi navajanje (po nemščini kalkirane?) slovenske ustreznice *čem dalj, tem huje za je länger, je schlimmer*, ki jo je uvedel z opombo »nach andern Slav.«, s čimer je najverjetneje želel upravičiti njeno uvrstitev v slovar ob nefrazeološki ustreznici *čedalje hujši*.

²⁴ To nemško ustreznico navaja Keber (2015) pri frazemu *bob v steno metati*.

²⁵ Prim. op. 18.

tragen pa Cigale navaja zvezo *dvema gospodama služiti*, ki izvira iz Biblije (Mt 6,24, Lk 16,13) in ki jo je Jurij Juričič v svoji postili po J. Spangenbergu razlagal kar s tremi frazemi: »[Dvema gospodama služiti] fe to rezhe, na obiju dueiu Ramenih zhaber nofiti, na duio Stolceh fideti, inu is ednih Vft marslo inu vrozhe pihati« (JPo 1578: II, 156b). Nobenega od teh pri Cigaletu ne najdemo, njegov zapis pa dokazuje, da se je v tem času od biblijskega pomena odmaknila in frazeologizirala osnovna zveza *služiti dvema gospodoma*.

3 Sklep

Diahrona analiza različnih tipov virov je pokazala, da težko govorimo o kontinuiteti frazemov nebiblijskega izvora, izpričanih v delih slovenskih protestantov 16. stoletja. Posamezni frazemi so bili sicer prevzeti v časovno najbližji Kastelec-Vorenčev slovar, in sicer skoraj zagotovo iz Juričičeve postile, kar dokazuje, da je Kastelec to delo uporabljal pri pisanju svojega slovarja, a že nekaj let mlajši Hipolit Novomeški, ki je pri svojem slovaropisnem delu uporabljal Kastelec-Vorenčev slovar, teh frazemov bodisi ni navedel ali pa jih je na novo prevedel po nemških predlogah. Pri Mateju Cigaletu lahko domnevamo aktiven odmik od (domnevno) po nemščini kalkiranih frazemov pod vplivom purističnih nazorov, zaradi katerih je morda raje iskal drugače motivirane ustrezne v drugih slovanskih jezikih kot uporabil nemškim preveč podobne slovenske, navedbe posameznih frazemov v Pleteršnikovem slovarju pa imajo verjetno prej zgodovinskodokumentarno vrednost, kot pa da bi bile odraz aktualne rabe konec 19. stoletja. Tudi v neslovarskih virih večina frazemov ni izpričana, v redkih primerih lahko prav tako domnevamo neposredni prevod iz nemškega frazema. Diskontinuiteto frazemov lahko med drugim pripišemo zunajjezikovnim dejavnikom: zaradi prepovedi protestantskih knjig se njihovi frazemi niso mogli uveljaviti v širši rabi in reproducirati v različnih kontekstih, kar je pogoj, da se zveza ustali v jeziku kot stalna enota (Mieder 2014: 24). Podobno velja tudi za Kastelec-Vorenčev in Hipolitov slovar, ki sta oba ostala v rokopisu in nista imela širšega vpliva na jezikovno rabo.

Kot izjema se je izkazal frazem *bob ob/v steno (metati)*, ki mu ni bilo mogoče določiti neposredne tuje predloge in ki edini izkazuje obsežno in kontinuirano rabo (čeprav v deloma spremenjeni obliki) v različnih tipih besedil od 16. do konca 19. stoletja, kar bi lahko kazalo, da je šlo za frazem, ki je v knjižni jezik prišel iz žive, govorne rabe.

VIRI

Matej CIGALE, 1860: *Deutsch-slovenisches Wörterbuch*. Laibach: A. A. Wolf.
Digitalna knjižnica IMP. [Na spletu](#).

eSSKJ16: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, 2022–. [Na spletu](#).

Tomaž ERJAVEC, 2014: *Digital library and corpus of historical Slovene IMP 1.1*.

Slovenian language resource repository CLARIN.SI. [Na spletu](#).

- Alenka JELOVŠEK, Metod ČEPAR, Andreja LEGAN RAVNIKAR, Eva TRIVUNOVIČ, Mitja TROJAR (ur.) 2022: *Slovensko-nemško-latinski slovar po rokopisnem slovarju Hipolita Novomeškega Dictionarium trilingue (1711–1712): z listkovnim gradivom Jožeta Stabeja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [Na spletu](#).
- JPo 1578 = Jurij JURIČIČ, 1578: *POSTILLA*. Ljubljana.
- Janez KEBER, 2015: *Slovar slovenskih frazemov*. [Na spletu](#).
- Martin LUTHER, 1566: *Haußpoftill I*. Nürnberg.
- Tanja MARTINČIČ, 2001: *Frazeologija v Svetem priročniku Janeza Svetokriškega: Diplomsko delo*. Dobrava.
- Matej METERC, 2020–: *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov*. [Na spletu](#).
- Karl MORRÉ, 1896: *'s Nullerl. Volksstück mit Gesang in fünf Aufzügen*. Graz: Verlag von Hans Wagner.
- Maks PLETERŠNIK, 1894–1895, 2014: *Slovensko-nemški slovar*. [Na spletu](#).
- Božidar PREMRL, 2024: *Špički, špičkarji, kamnarji, zidarji: Kamen in njegovi mojstri na Trnovski in Banjski planoti ter v okolici*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. *Redensarten-Index*. [Na spletu](#).
- Marko SNOJ, 2014: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. [Na spletu](#).
- SA 1559, II = Ioannes SPANGENBERG, 1558: *Außlegung der Epistel vnd Euangelien von Ofiern biß auff's Aduent*. Nürnberg.
- Jože STABEJ, 2014: *Slovensko-latinski slovar po: Matija Kastelec - Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-Carniolicum (1680–1710)*. [Na spletu](#).
- TPo 1595 = Primož TRUBAR, 1595: *HISHNA POSTILLA*. Tübingen.

LITERATURA

- Gisle ANDERSEN, 2020: Phraseology in a cross-linguistic perspective: A diachronic and corpus-based account. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 18/2. 365–89.
- Anton BREZNIK, 1982: *Jezikoslovne razprave*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska matica.
- Sabine FIEDLER, 2012: Der Elephant im Raum... The influence of English on German phraseology. *The anglicization of European lexis*. Ur. Cristiano Furiassi, Virginia Pulcini, Félix Rodríguez Gonzáles. Amsterdam: John Benjamins. 239–59.
- Polona GANTAR, 2001: Slovenska frazeologija v dosedanjih slovarjih glede na aktualna slovaropisna načela. *Jezikoslovni zapiski* 7/1–2. 207–23.
- Alenka JELOVŠEK, 2022: Jurij Juričič – Hrvat in slovenski knjižni jezik 16. stoletja. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja*. Ur. Vanja Kočever. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 105–30.
- Alenka JELOVŠEK, Eva TRIVUNOVIČ, 2023: Slovenski frazeološki ustrezniki v ne-biblijskih prevodnih besedilih 16. stoletja. *Slavistična revija* 71/4. 533–48. DOI: <https://doi.org/10.57589/srl.v71i4.4133>.
- Vida JESENŠEK, 2004: Frazeologija v Pleteršnikovem slovensko-nemškem slovarju. Jezikovnosistemska in prevodna ustreznost. *Besedoslovne lastnosti slovenskega*

- jezika. Slovenska zemljepisna imena*. Ur. Marko Jesenšek. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 241–52.
- Vida JESENŠEK, 2007: Pregovori med preteklostjo in prihodnostjo. *Besedje slovenskega jezika*. Ur. Jožica Čeh, Marko Jesenšek, Bernard Rajh. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora, 50). 276–90.
- Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2011a: Glagolski kalki med Vodnikovim rokopisnim slovarjem in njegovimi neverskimi tiskanimi besedili. *Globinska moč besede: red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti (Zora, 80). 184–96.
- Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2011b: Strokovno izrazje v Vodnikovem nemško-slovenskem rokopisnem slovarju in njegovih tiskanih virih. *Slavistična revija* 59/3. 293–305.
- Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2019: Vodnik kot leksikograf: Večbesedni leksemi v rokopisnem nemško-slovenskem slovarju. *Oživljeni Vodnik: Razprave o Valentinu Vodniku*. Ur. Andreja Legan Ravnikar, Irena Orel, Alenka Jelovšek. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 57–73.
- Majda MERŠE, 2008: Gradivska problematika zgodovinskega slovaropisja (ob Kreljevem in Jurčičevem besedju v Pleteršnikovem slovarju). *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti (Zora, 56). 307–25.
- Wolfgang MIEDER, 2014: *Behold the Proverbs of a People: Proverbial Wisdom in Culture, Literature, and Politics*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Jože STABEJ, 1966: Nekaj ugotovitev ob popolnem izpisu Vodnikovega rokopisnega nemško-slovenskega slovarja. *Jezik in slovstvo* 11/1–2. 42–4.
- Eva TRIVUNOVIČ, 2024: Diahroni razvoj frazema *solzna dolina / dolina solz* v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezikoslovni zapiski* 30/2. 43–57. DOI: <https://doi.org/10.3986/JZ.30.2.03>.
- Natalija ULČNIK, 2011: Pregovori v procesu spreminjanja. *Slavistika v regijah – Maribor*. Ur. Boža Krakar Vogel. Maribor: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije (Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 22). 63–8.
- Natalija ULČNIK, 2014a: Slovensko paremiološko in frazeološko gradivo v temeljnih dvojezičnih slovarjih 19. stoletja – v Cigaletovem nemško-slovenskem (1860) in Pleteršnikovem slovensko-nemškem slovarju (1894/1895). *Frazeologija nemškega jezika z vidikov kontrastivnega in uporabnega jezikoslovja*. Maribor: Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko. 282–319.
- Natalija ULČNIK, 2014b: Frazemi in pregovori v slovenskih splošnih in specializiranih slovarjih (s poudarkom na slovarjih 19. stoletja). *Slavia Centralis* 7/2. 98–101.

SUMMARY

Slovenian Protestant writers introduced a large number of phraseological units into the Slovenian literary language in the 16th century, but not all of them display the same continuity in the following periods of Slovenian literary language. The analysis included 32 phraseological units that appear in translated non-Biblical texts. Of these, 15 presumably originate from German equivalents, two from Latin, ten could originate from either or both, and for the remaining five no direct German or Latin equivalent was found. Only 12 phraseological units are attested in

dictionary sources from the mid-16th century to the end of the 19th century, and only four in text sources. The exception among analysed phraseological units is *bob v/ob steno* (*metati*) (lit. ‘to throw broad beans at a wall’), which is the only one that credibly exhibits continuous use, as it appears in several dictionary and text sources with multiple occurrences. Interestingly, this is one of the phraseological units where we didn’t find a direct German or Latin equivalent, so it could originate in spoken Slovene.